
МЕЂУРАТНА МАРКСИСТИЧКА КРИТИКА СТУДИЈЕ СЛОБОДАНА ЈОВАНОВИЋА О МАРКСУ И ИСТОРИЈИ МАРКСИЗМА

Морални идеали и грађански објективизам¹

БОРИС МИЛОСАВЉЕВИЋ

Балканолошки институт

Српска академија наука и уметности

Апстракт: У раду се анализира марксистичка критика студије Слободана Јовановића о Марксу у текстовима водећих међуратних марксистичких теоретичара, који су били комунистички страначки активисти и функционери (Крушевац, Маслеша, Кершовани, Прица). Разматра се марксистичка реакција на објављивање ове расправе, као и утицај који су ове оцене имале на послератну филозофску рецепцију и критику Јовановићевог дела. У раду се разматра питање места етике у марксизму, као и класна предусловљеност сваке интерпретације, односно „грађански (буржоаски) објективизам” који су марксистички критичари приписивали Слободану Јовановићу. Ни у једној марксистичкој критици не узима се у обзир Јовановићева студија о Марксу у целини, већ углавном само њен први и закључни део, док се други и трећи део („Марксисти” и „Антимарксисти”) само узгред помињу, што има још мање оправдања, ако се узме у обзир да је реч о задуго јединој историји марксизма у Југославији. Највећа слабост критике лежи у томе што ни међуратна, нити поратна

¹ Рад је написан у оквиру пројекта р. 177011 који финансира Министарство просвете, науке и технолошког развоја Републике Србије.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

марксистичка критика не покушавају да пружи одговор на основно питање Јовановићеве критике Марксове филозофије, које се односи на Марксово усвајање и примену Хегелове дијалектике. За разлику од Јовановића, његови међуратни марксистички критичари под марксизмом подразумевају дијалектички материјализам. Студија Слободана Јовановића о Марксу и марксизму (1935) оцењује се у свим послератним историјама српске филозофије.

Кључне речи: Слободан Јовановић, Маркс, историја филозофије, марксизам, етика, морал, хуманизам, грађански објективизам.

1. Увод

Јовановићева студија о Марксу објављена је у књизи *Из историје политичких доктрина, Платон, Макијавели, Берк, Маркс* (1935) и у XVI тому Јовановићевих *Сабраних дела* (1935).² Припремљена је на основу предавања која је Јовановић одржао на докторским студијама на београдском Правном факултету (1932–1933).³ У више од тридесет година раније објављеној студији о Светозару Марковићу (1903) Јовановић први пут излаже Марксово учење, анализира Марковићеву критичку оцену марксизма⁴ и указује на марксистичку критику руске социјалистичке мисли,

² Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина, Платон, Макијавели, Берк, Маркс*, Геца Кон, Београд, 1935, стр. 682; *Из историје политичких доктрина I* [Платон, Макијавели], *Сабрана дела Слободана Јовановића* 15, Геца Кон, Београд, 1935; *Из историје политичких доктрина II* [Берк, Маркс], *Сабрана дела Слободана Јовановића* 16, Геца Кон, Београд, 1935, *Сабрана дела* 9 [1–12], ур. Р. Самарџић, Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд, 1990–1991 (надаље: *СД*).

³ Слободан Јовановић, „Маркс”, *СД* 9, стр. 214.

⁴ Слободан Јовановић, „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932] *СД* 2, [Д. Обрадовић, Београд 1903, 12–20], стр. 49–53. У фуснотама Јовановић упућује на *Капитал, Манифест комунистичке партије, Анти-Диринг*, радове Чернишевског, Плехановљевоу критику Чернишевског (G. Plechanow, *N. G. Tschernischewsky eine Literar-Historische Studie*, Dietz, Stuttgart, 1894), Кауцког (Karl Kautsky, *Die Agrarfrage, Eine Uebersicht über die Tendenzen der modernen Landwirtschaft und die Agrarpolitik u.s.w.*, Dietz, Stuttgart 1899) и Бернштајна (Eduard Bernstein, *Zur Geschichte und Theorie des Socialismus*, J. Edelheim, Berlin/Bern 1901).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

односно Плехановљевој критици Чернишевског.⁵ Јовановићева студија о Марковићу је веома рано покренула питање да ли је Марксово учење у било каквој вези са етиком, што ће касније бити једна од важних марксистичких тема.⁶ Јовановић разматра марксизам у *Држави* (1914, 1922, 1936), као и у бројним краћим радовима.⁷ За разумевање Јовановићевих радова о марксизму, комунизму, социјализму и развоју радничког покрета, потребно је узети у обзир и истраживања његовог оца, Владимира Јовановића.⁸

Убрзо након објављивања, студију Слободана Јовановића о Марксу (1935) анализира Чедомир Крушевац у критичком осврту „Марксизам у тумачењу Слободана Јовановића”, који је објављен у загребачком марксистичком часопису *Књижевник* (1935).⁹ У оставштини Веселина Маслеше сачуване су белешке о Јовановићевој студији за које се претпоставља да

⁵ Слободан Јовановић, „Светозар Марковић”, стр. 52.

⁶ Крста Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем пред судом Слободана Јовановића*, Г. Димитријевић, Београд 1910. Светозар Марковић је кључна личност за разумевање настанка, изузетно великог и дуготрајног утицаја и последица доминантних идеја радикализма, егалитаризма и социјализма у Србији XIX и XX века. Вид. С. Јовановић, „Јован Скерлић, Светозар Марковић, његов живот, рад и идеје, Београд 1910” [*Српски књижевни гласник*, 11 (1911), 1, стр. 44–55, 2, стр. 121–133], *СД* 2, стр. 149–166.

⁷ У *Држави* (1914, 1922) Јовановић упућује на: Friedrich Engels, *Herrn Eugen Dührings Umwälzung der Wissenschaft*, Dietz, Stuttgart 1894; Eduard Bernstein, *Zur Geschichte und Theorie des Socialismus*, J. Edelheim, Berlin/Bern 1901. Вид. поглавље у коме се разматра могућност (класног) неутралисања државне владе у: Слободан Јовановић, *Основи правне теорије о држави*, Геца Кон, Београд, 1914, стр. 62, стр. 65; *О држави, основи једне правне теорије*, Геца Кон, Београд, 1922, стр. 79, стр. 83; *Држава* [*Држава* 1, 2, *Сабрана дела* 13, 14, Геца Кон, Београд, 1936; *Поратна држава*, Геца Кон, 1936], *СД* 8, стр. 83–87, стр. 296–298; стр. 481–509. Бројне Јовановићеве радове о марксизму, комунизму и социјализму вид. у: Добрило Аранитовић, *Библиографија Слободана Јовановића*, Фонд Слободан Јовановић, Београд 2010.

⁸ Владимир Јовановић, *Изабрани списи* (пр. Б. Мијатовић), Службени гласник, Београд, 2011, „Социјализам”, *Политички речник*, Историјски архив Београда, Лични фонд Владимира Јовановића, даље: ИАБ, ЛФВЈ, К-2/ III 14, „Маркс”, *Покрет економске мисли од старог до новог века*, ИАБ, ЛФВЈ, К-2/ III 13, стр. 253 и даље; Андрија Стојковић, *Филозофски погледи Владимира Јовановића*, Матица српска, Нови Сад, 1972; „Јовановићева оцена теорије и праксе марксизма” у: „*Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића*”, *Југословенски историјски часопис*, бр. 1–2, Београд, 1972, посебан отисак, стр. 42–46.

⁹ Чедомир Крушевац, „Марксизам у тумачењу Слободана Јовановића”, *Књижевник*, *хрватски књижевни мјесечник*, 8/5 (1935), стр. 202–205.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

представљају нацрт за опширнији критички приказ.¹⁰ Крушевчев осврт и Маслешине белешке не анализирају целу расправу, већ се углавном одnose на њен први део и на закључно поглавље.¹¹ Поједине Маслешине примедбе сличне су објављеним Крушевчевим критикама (вероватно је приликом писања имао у виду Крушевчев осврт). У Маслешиним белешкама сачуване су и недоумице у погледу тумачења текста, које је извесно не би остале и у објављеном раду. У критици Јовановићеве студије о Марксу Отокар Кершовани у свом тексту („Слободан Јовановић”, 1940) понавља Крушевчеву аргументацију.¹² Огњен Прица доказује да је Јовановић само привидно објективан, док је, у ствари, „грађански” и „објективистички” пристрасан.¹³ Чедомир Крушевац (комуниста, шпански борац), аутор прве критике Јовановићеве студије о Марксу, на коју се, очито, ослањају наредне критике, за разлику од својих партијских другова, скоро је потпуно непознат.¹⁴

Међуратна марксистичка реакција на објављивање Јовановићеве студије о Марксу није значајна само због утицаја који је имала на послератну филозофску рецепцију дела Слободана Јовановића, већ и због покушаја давања марксистичког одговора на поједина питања која су постављена у студији, у чему, у поједеним сегментима, неке од предратних марксистичких критика, захваљујући пре свега извесном напору уложеном у читање и тумачење текста, превазилазе критику коју су оставили поратни марксистички професори филозофије.

¹⁰ Нусрет Сеферовић, „Рефлексије Веселина Маслеше на студију Слободана Јовановића о Марксу”, *Преглед* 11–12 (новембар–децембар 1972), стр. 1519–1538. (надаље: Веселин Маслеша, „Рефлексије”). Крушевац анализира Јовановићеву студију која је објављена у засебној књизи, *Историји политичких доктрина*, док Маслеша пише белешке на основу истог дела, објављеног нешто касније исте године у *Сабраним делима* Слободана Јовановића.

¹¹ Чедомир Крушевац, „Марксизам у тумачењу Слободана Јовановића”, стр. 202; Маслеша, *Рефлексије*, стр. 1520.

¹² Отокар Кершовани, „Слободан Јовановић” [*Израз*, 2 (1940), стр. 277–278], *Избор чланака* (ур. Нусрет Сеферовић), *Култура*, Београд, 1960, стр. 306–308.

¹³ Огњен Прица [О. П.], „Слободан Јовановић о штрајковима у Француској”, *Знаност и живот* (2/3, 1937), стр. 119–121; *Избор чланака* (ур. Нусрет Сеферовић), *Култура*, Београд, 1960, стр. 48–52.

¹⁴ Пошто га је Комунистичка партија током рата осудила на смрт. Крушевац (родом из Херцеговине), дописник *Политике*, припадао је совјетском обавештајном пункту у Београду. Крушевца је по партијском задатку ликвидирао саборац (комуниста) из Кукавичког партизанског одреда.

2. Морални идеали и марксизам

Иако нису пресудна за Јовановићево анализу Марковог учења, питања о моралу, а посебно о хуманизму, имала су велики значај за саме марксисте.¹⁵ Јовановић упоредно анализира Хегелово и Марково учење, указујући на њихове сличности и разлике.¹⁶ Историјски развитак код Хегела за крајњи циљ има остварење моралне идеје и слободе појединца. За разлику од Хегела, Маркова „техничко-привредна еволуција” имала би за циљ материјално благостање масе „ако би уопште у Марковом систему имало смисла о циљу говорити”¹⁷. Маркс идејама целисходности одриче објективну вредност, сматрајући их за израз класног егоизма.

Јовановић указује да је марксизму недостајала етичка подлога, што је сметало његовом успеху код интелектуалаца. Радништву, које је незадовољно капиталистичким системом, нема потребе посебно доказивати неправедности капитализма, „али један интелектуалац који је, лично, патио од капиталистичког система мање него радник, хтео би да буде уверен да ће будуће социјалистичко друштво у моралном погледу стајати изнад [...] капиталистичког друштва”¹⁸.

Јовановићево гледиште да је Марково учење „сасвим одвојено од етике и педагогије” (1903)¹⁹ критикује још Крста Цицварић (1912), тврдећи да је „из основа погрешно: марксизам не само да није ’одвојен од етике’ већ је сав проткан етиком”²⁰. Цицварић се позива на поглавље „Етика марксизма” у књизи *Етика и материјалистичко разумевање историје* (1906)²¹ „највећег теоретичара међународног марксизма” Карла Кауцког,

¹⁵ То питање је стално изнова отворано. Карактеристично је сведочанство о опречним ставовима Маркузеа (Herbert Marcuse) и „старог” Блоха (Ernst Bloch) у погледу марксистичког хуманизма праксис теорије: „Полемика је настала када је Маркузе критиковао појам хуманизма као отрцани грађански појам. Онда је стари Блох устао, и онако са места одржао му лекцију. Било је то величанствено, сви су били импресионирани. Маркузе је рекао да ће преиспитати свој став”. Вид. Љубиша Ставрић, „Титове мандарине за непослушне професоре”, *НИН* 2568 (27. 7. 2000).

¹⁶ Слободан Јовановић, „Маркс”, стр. 250–251.

¹⁷ *Исто*, стр. 253.

¹⁸ *Исто*, стр. 268.

¹⁹ Слободан Јовановић, „Светозар Марковић”, стр. 49.

²⁰ Крста Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем пред судом Слободана Јовановића*, стр. 17.

²¹ Karl Kautsky, *Ethik und materialistische Geschichtsauffassung*, Dietz, Stuttgart 1906.

и цитира речи из закључка: „Социјална демократија, као организација пролетаријата у његовој класној борби не може бити без моралног идеала, без моралног протеста против пљачке и класне владавине”²². Цицварићева критика је промашена највише због тога што Јовановић не поисто-већује Маркову теорију са марксистичким тумачењима његовог учења, марксистичким правцима или социјалдемократијом, ма колико њихови представници били значајни за историју марксизма и социјалистичког покрета. Јовановић, притом, у студији о Марксу анализира и теорије које су повезивале марксизам и кантизам.²³ У поглављу под насловом „Кант и Маркс”, између осталог, указује да за Адлера (Max Adler) пракса „с једне стране, доводи нашу вољу у границе остварљивости, а с друге стране, намеће стварности наше циљеве. Од Канта, Адлер је узео идеализам циљева, а од Маркса, реализам средстава”²⁴. Тумачење самог Марковог учења, међутим, Јовановић не меша са тумачењем учења његових следбеника, ни у студији о Марковићу (1903), нити касније у студији о Марксу: „Социјалисти који су се вратили Канту, разликују се између себе. Једни доказују да је Маркс свесно или несвесно стајао под утицајем Канта; други тврде само то, да марксизам не би био потпун, ако се не би спојио са кантизмом. Прва теза тешко се да бранити. Маркс је признавао за учитеља Хегела, а не Канта”²⁵. Усмереност ка кантовској етици посебно је била изражена у време Друге интернационале.

Цицварић сматра да Јовановић уздиже Маркса изнад Чернишевског да би га уздигао изнад Светозара Марковића: „[Слободан Јовановић] је Маркове погрешке прећутао, да би, понављамо, лакше помоћу Маркса могао оборити Светозара Марковића. Међутим, тај барут не пали: Маркс је еклектичар као и Светозар Марковић и он је утописта онолико исто колико и Светозар Марковић”²⁶. Цицварић наглашава да демократски

²² Крста Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем пред судом Слободана Јовановића*, стр. 18. О Кауцком и Канту (моралном идеалу, категоричком императиву, значају етике за социјализам), уп. . Здравко Кучинар, „Кант и марксизам” [1975] у: *Марковић филозофски следбеници*, Плато, Београд, 2012, стр. 157–158.

²³ Слободан Јовановић, „Кант и Маркс” у: „Маркс”, стр. 265–268.

²⁴ *Исто*, стр. 267. О Адлеру, вид. Кучинар, „Кант и марксизам”, стр. 169–174.

²⁵ Слободан Јовановић, „Кант и Маркс” у: „Маркс”, стр. 268. О Кангргином истицању значаја Кантове филозофије за настанак марксизма, вид. Кучинар, „Кант и марксизам”, стр. 179.

²⁶ Крста Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем пред судом Слободана Јовановића*, стр. 16.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

социјализам не почиње од Маркса, већ од Бернштајна (Eduard Bernstein), који је „социјалну демократију ослободио од марксистичке утопије”²⁷. За праве марксисте, међутим, Бернштајн је ревизиониста.²⁸

У свом осврту на Јовановићеву студију о Марксу (1935), у вези са етичким питањем, Чедомир Крушевац одустаје од противаргумената, замењујући их карикирањем: „Маркс је предсказао друштвено стање у коме неће бити експлоатације, а то за Јовановића значи да је идеја правде јача од силе и да је хармонија интереса... врховни закон друштвеног живота – а то не би смио Маркс материјалиста да заступа. И најзад, Јовановић је потпуно увјерен да без етике, на основу економске науке (тј. чињеница), не може се доказати експлоатација радника. У том циљу, добро би било да се поведу преговори са поповима.”²⁹ Све што није марксистички материјализам, предратни марксисти, као и њихови поратни следбеници често и радо своде на „поповштину” (клерикализам = идеализам = фашизам).³⁰

За разлику од Крушевчевог наводног или стварног неразумевања питања одсуства етичког учења код Маркса, Маслеша у својим личним белешкама, сасвим у складу са Јовановићевим мишљењем, јасно образлаже марксистичко становиште, без примеса (буржоаског) морала и хуманистичког идеалисања: „То стање [бескласно друштво] није никаква последица идеје правде, него примене силе, као што је револуција, и тада нестаје оног појма што се зове интерес, било појединца или групе, па према томе

²⁷ Исто, стр. 17.

²⁸ Кардељ критикује Ђиласова становишта као *бернштајновштину*: „Кардељ је рекао да су моји ставови ревизионистички – у бити исто што и ’бернштајновштина’. А на мој одговор да Бернштајна нисам читао, сем уколико га Лењин цитира, он је узвратио: ’А ја сам га читао – сво, имам га!’” Вид. Милован Ђилас, *Власт и побуна*, Књижевне новине, Београд 1991, стр. 279.

²⁹ Чедомир Крушевац, „Марксизам у тумачењу Слободана Јовановића”, стр. 204. Уп. Јовановић, „Маркс”, стр. 236–237, стр. 240.

³⁰ Чедомир Крушевац, Маслеша, Прица, Кершовани, Недељковић. Кајица Миланов указује да је за марксисте: „свака друга филозофија профашистичка идеологија, а свако тумачење марксизма осим Лењиновог и Сталиновог још су увек шизме, које се већма гоне од фашизма и његових тзв. идеологија: идеализма и позитивизма”. Вид. Кајица Миланов, „Наука и филозофија” у: *Титовштину у Југославији*, Слога, Перт, 1952, стр. 66. Недељковић објављује студију о бесмртности душе у којој доказује да је вера у бесмртност душе неморална. Недељковићеву студију коментарише касније и патријарх Павле. Вид. Патријарх српски Павле, *Бесмртност душе и мисао вере у загробни живот* [1997/1998] Издавачки фонд Архиепископије београдско-карловачке, Београд, 2002, стр. 4–10.

не може бити ни хармоније интереса [...]. Није 'идеја правде јача од силе' него једна сила пролетерска, од друге капиталистичке. И прво долази велика 'дисхармонија интереса', а тек после уништења те дисхармоније, долази до једног друштва које ослобађа човека, јер је већина применила силу, остварујући једну историјски условљену ситуацију"³¹. Маслешин коментар је језгровито сведочанство разумевања марксистичке теорије, коју разликује од корака у класној борби. Револуцијом се долази до диктатуре пролетаријата, након чега следи бескласно друштво, које је само по себи морални идеал, као остварење (економске) једнакости и стварне слободе.

Са друге стране, у осврту „Слободан Јовановић у *Политици*” (*Наша стварност*, септембар 1937),³² поводом чланка „Нова врста штрајка” (*Политика*, 29. август 1937), у коме Слободан Јовановић анализира нову врсту штрајка (са заузимањем фабрика) коју је допустила француска влада, Маслеша, у духу тадашње народнофронтоске партијске политике, изједначује марксизам са демократијом, правдом и слободом. Незаконито заузимање фабрика поистовећује са борбом за демократију, а одбрану демократије са научном слободом, из чега следи да се сви образовани људи морају одушевљавати напредним идејама, под којима, у ствари, подразумева марксизам: „Радничка класа је својим економским штрајковима истовремено ишла и за једним политичким циљем – бранила је демократију [...]. Према томе, она је сама свој проблем посматрала политички. Бранећи демократију, она је бранила слободу научног стварања. Исто тако би требало и научници да, бранећи науку, бране и помажу оне политичке и социјалне снаге, које је стварно могу одбранити”³³.

3. Нација и наслеђе

Као и други предратни марксисти (Ђилас, Крушевац, Прица, Кершовани), и Маслеша следи Стаљинову теорију о нацијама,³⁴ због чега некритички усваја мишљење да су нације настале у скорије време: „Бесмисао:

³¹ Веселин Маслеша, „Рефлексије”, стр. 1532.

³² Веселин Маслеша, „Слободан Јовановић у *Политици*”, [*Наша Стварност* 9–10 (септембар 1937), стр. 139–141], *Дела* 2, Свјетлост, Сарајево, 1954, стр. 75–78.

³³ *Исто*, стр. 141.

³⁴ Стаљин, који је био и народни комесар за национална питања (1917–1923), аутор је најважнијег комунистичког дела о нацији – *Марксизам и национално питање* (1913).

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

нације трају дуже него класе. Нација је категорија новог датума”³⁵. Као и Маслеша, следећи упрошћен марксистички концепт нације, Кершовани закључује да Јовановић има сасвим ненаучно становиште у погледу „схваћања народности и народносног питања”³⁶. Према „научном” (Стаљиновом и Лењиновом) марксистичком становишту „процес ликвидације феудализма и развитка капитализма у исто је време и процес спајања људи у нацију”³⁷.

У марксистичкој теорији нације, која нацију везује искључиво за државу, XIX век и буржоазију, Ђилас после рата налази упориште за проглашење црногорске нације (што касније одбацује као погрешно).³⁸ Велики проблем за марксистичке теоретичаре нације представља пример Јевреја, који (у то време) државу немају већ две хиљаде година и живе у различитим државама, а један су народ.³⁹ Јовановић у *Држави*⁴⁰ анализира појам нације и сродне појмове (народ, народност, држављани), одбацујући појмовне збрке и забуне које су и данас актуелне, а проузроковане су делом

Стаљин наглашава да је у књизи изложено Лењиново схватање нације, јер је он редиговао текст. Вид. Ђилас, *Власт и побуна*, стр. 130.

³⁵ Веселин Маслеша, „Рефлексije”, стр. 1531.

³⁶ Отокар Кершовани, „Слободан Јовановић”, стр. 307.

³⁷ Уп: „Савремене нације представљају производ одређене епохе – епохе капитализма у успону. Процес ликвидације феудализма и развитка капитализма уједно је и процес формирања људи у нације. Енглези, Французи, Немци, Италијани формирали су се у нације за време победоносног развитка капитализма, који је тријумфовао над феудалном расцепканашћу”. Вид. Јосип В. Стаљин, „О непосредним задацима партије у националном питању” [1921] у: *Марксизам и национално-колонијално питање, Култура*, Београд, 1947, стр. 89; *Марксизам и национално питање* [1913], Напријед, Загреб, 1944, стр. 11; „Непосредни задаци партије у националном питању” [1921] у: *Марксизам и национално-колонијално питање*, стр. 100; „Национално питање у Југославији, говор на југословенској комисији ИККИ 30. марта 1925. године” у: *Марксизам и национално-колонијално питање*, стр. 202–207; „Још једанпут о националном питању. Поводом Семичева чланка” [1925] у: *Марксизам и национално-колонијално питање*, стр. 223–230. У ранијем разматрању национализма Стаљин разликује феудално-монархистички национализам од буржоаског национализма (у Грузији). Вид. Јосип В. Стаљин, „Како социјал-демократија схвата национално питање” [1904] у: *Дела 1 (1901–1907)*, ред. превода Радован Лалић, *Култура*, Београд, 1949, стр. 51–73.

³⁸ Милован Ђилас, „О црногорском националном питању”, *Борба* (1. мај 1945); *Власт и побуна*, Књижевне новине, Београд, 1991, стр. 130; Венцеслав Глишић, „Историцареву сусрети и разговори са Милованом Ђиласом”, стр. 117.

³⁹ Вид. Стаљин, *Марксизам и национално питање* [1913].

⁴⁰ Слободан Јовановић, *Држава, СД* 8, стр. 113–128.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

и због различите употребе истих термина у различитим језичким и научним традицијама (енглеској, француској, немачкој или руској). Не може се француски или италијански деветнаестовековни модел универзално примењивати јер припада типу различитом од немачког, британског или руског. Када се појмови јасније дефинишу, разумљиво је да може постојати (условно говорећи) национални осећај везан за држављанство и државу (великобритански национализам), истовремено са енглеским, велшким или шкотским национализмом који није везан за државу, већ има старију и дубљу етничку тј. националну основу, што Јовановић објашњава (1940), тумачећи схватање нације у Југославији.⁴¹ Исти је случај са немачким деветнаестовековним национализмом (са дубоком етничком основом), различитим од партикуларних државних („националних“) осећаја у безбројним немачким државама пре уједињења (пруским, баварским, саксонским, виртембершким, хановерским или холштајнским „националним“ осећајем). Према немачком становишту, међутим, патриотизам се није везивао за појединачне немачке државе (Пруска, Баварска, Штајерска), већ за целу Немачку ка чијем уједињењу се тежило.⁴² Немачки осећај за нацију добија снагу и јединство у ослободилачким ратовима против Наполеона, а припадност нацији има значење другачије од француског (револуционарног), које нацију поистовећује са држављанством, односно грађанством. Немачко схватање нације је подразумевало етничко порекло и није укључивало у појам нације и друге мањинске етничке групе чији припадници такође могу имати немачко држављанство.⁴³ Марксистичко схватање нације надовезује се на француски револуционарни појам нације, који није општеприхваћен у међуратном периоду. Марксистички критичари (Крушевац, Маслеша) ишчуђавају се, у ствари, што Јовановић не подразумева марксистичку интерпретацију нације.⁴⁴

⁴¹ Слободан Јовановић, „Југословенска мисао у прошлости и будућности“ [1940] *СД*, стр. 567–575.

⁴² Josef Isensee, „Die Verfassung als Vaterland. Zur Staatsverdrängung der Deutschen“, *Wirlichkeit als Tabu, Anmerkungen zur Lage, München 1986*, стр. 11.

⁴³ Georg G. Iggers, „The Intellectual Foundations of Nineteenth-Century ‘Scientific’ History: The German Model“, *The Oxford History of Historical Writing (1800–1945)*, Oxford University Press 2011, стр. 46.

⁴⁴ У то време није се подразумевало марксистичко (Стаљиново, Лењиново) схватање нације. Данас се, међутим, може наћи у многим савременим (западним марксистичким и постмарксистичким) теоријама о нацији. Вид. у: Милан Суботић, *На други поглед. Прилог студијама национализма*, ИФТД, Филип Вишњић, Београд, 2007.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

Од општег филозофског значаја је Маслешина опаска о појму искуства и појму неједнакости. Сматра да се не може „искуством, уопште, побијати једна теоријска поставка“⁴⁵. Као и у претходним коментарима, види се да Маслеша мисли да је теорија рационални закључак на основу кога треба градити идеално друштво. Одабацивање искуства има своје порекло у просветитељском рационализму, који Јовановић критикује у својим раним радовима, посебно у критици Русоовог *Друштвеног уговора*, као и у студији о Берку, која је објављена заједно са студијом о Марксу. Радикално одабацивање наслеђа и вештачко раздвајање теорије од искуства представљају искрену али и наивну просветитељску предрасуду (коју даље разрађује марксизм), јер је мишљење немогуће без искуства, односно наслеђа: „Покретачи револуције полазили су од претпоставке да је наш ум у стању изнаћи једно савршено друштвено уређење с којим би одмах настало опште благостање“⁴⁶. Дотадашње установе требало је „збрисати, па на потпуно очишћеном тлу подићи нову друштвену зграду, по једном плану који ће смислити наш разум, ослобођен свих историјских заблуда. Цео овај посао чинио се покретачима револуције лак; човек као разумно биће одмах ће пристати да старе установе замени новима, чим му се објасни да су нове установе разумније. Из овога је даље излазило да у политичком животу треба потпуно раскинути с прошлосту и традицијом“⁴⁷. Сама филозофија се, међутим, с правом може описати управо као *искуство мишљења*.⁴⁸

4. „Објективна” грађанска наука и идеологија

Крушевац је први марксиста који истиче Јовановићев објективизам у тумачењу марксистичког учења („тачан и објективан”), на први поглед у позитивном смислу речи *објективан*: „У својој расправи Јовановић се одржао изнад многобројних ’критичара’ марксизма, нарочито при

⁴⁵ Веселин Маслеша, „Рефлексије”, стр. 1529. То је општеприхваћена комунистичка (просветитељска) предрасуда. Уп. Ђилас, *Власт и побуна*, стр. 31.

⁴⁶ Слободан Јовановић, „Берк”, *СД* 9, стр. 197.

⁴⁷ *Исто*.

⁴⁸ Вид. Ханс Георг Гадамер, *Истина и метод* (пр. Б. Зец), Федон, Београд, 2011, стр. 443 и даље.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

излагању⁴⁹. Наглашава, међутим, да се главне слабости марксизма на које Јовановић указује, поклапају у основи са замеркама које спадају у „опће добро грађанске литературе, одакле се узимљу према потреби”⁵⁰. У марксистичким текстовима „грађанска наука” је немарксистичка, односно класно заинтересована наука која је, у ствари, израз буржоаске (грађанске) идеологије.

Убрзо након објављивања Маслешине реакције на Јовановићев текст о штрајковима у Француској (1937), у вези са истим чланком огласио се и Огњен Прица у загребачком часопису *Знaност и живот*,⁵¹ где је изашао и његов приказ најновијег броја београдског (промарксистичког) часописа *Наша стварност* са објављеним Маслешиним освртом.⁵² Иако су скоро истовремено објавили текстове, Маслеша и Прица ипак имају различиту аргументацију, а донекле и различит став о Јовановићу.

Основни циљ Прициног текста је да покаже да је Јовановић „објективни” грађански научник, односно идеолошки заинтересован аутор. Иако је несумњиво да је Слободан Јовановић за демократију, „у његовом случају поставља се пред нас проблем грађанског учењака и ’објективне’ грађанске науке уопће. Колико је субјективног – у социолошком смислу – у ’објективној’ грађанској науци, од чега учењака не може спасти ни сва научна спрема ни ерудиција, показује цио рад г. С. Јовановића”⁵³. Прица доказује да је Јовановић само наводно објективан, док је, у ствари, „грађански” и „објективистички” пристрасан.⁵⁴ Пошто није марксиста,

⁴⁹ Чедомир Крушевац, „Марксизам у тумачењу Слободана Јовановића”, стр. 202.

⁵⁰ Исто.

⁵¹ Огњен Прица, „Слободан Јовановић о штрајковима у Француској”, стр. 48–52.

⁵² *Нашу стварност* је уређивао Александар Вучо. У истом броју изашли су и текстови „Реална политика” Веселина Маслеше и „Поводом 300-годишњице Декартовог говора о методи” Коче Поповића, прилози о шпанској уметности (Лорка, Гоја, Пикасо), као и критика наклоности Милоша Црњанског ка шпанским антикомунистима. Објављен је и превод са француског текста „Политичка реорганизација државе” (*Revue Mensuelle*, Genève) Живојина Перића, за који су сматрали да може да послужи као потврда њихових гледишта, иако је Перић познат као конзервативац.

⁵³ Огњен Прица, „Слободан Јовановић о штрајковима у Француској”, стр. 52.

⁵⁴ Овај општи став о лажном објективизму грађанских научника после рата преточен је у јасне смернице за научноистраживачки рад: „истина је ’уvek на страни напредне класе’ и [...] стога историјска наука ’не смије прикривати своје класно обележје, своју партијност’” (1948). Као пример навођена су дела Веселина Маслеше и Едварда Кардеља, а „Партија је настојала да на универзитетске катедре доведе ’квалификоване стручњаке’ спремне да филозофију дијалектичког материјализма примене на историјски метод ра-

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

Јовановић је „грађански научењак” и самим тим у „оградама грађанске науке”. Прица, међутим, не улази у дубље анализе слабости грађанске науке, већ само жели да укаже на Јовановићеву класну пристрасност. Иако је било других повреда права у скорије време, Јовановић на то није реаговао, али је реаговао када су француски радници противправно почели да заузимају фабрике. Прица, у ствари, сматра да Јовановић не сагледава право дијалектички, дакле у духу дијалектичког материјализма: „Ово рушење постојећих правних принципа [незаконито и насилно заузимање фабрика] које данас видимо, значи само даљи развој тих истих принципа, али развој у дијалектичком смислу, тј. процес у коме настаје ново из старог”⁵⁵. Прица се, дакле, надовезује на Крушевчеву оцену Јовановићевог научног рада као на грађанску (објективистичку) и према томе лажну науку.⁵⁶ Насупрот грађанској науци која је у ствари идеализам, налази се „истинити” марксизам (дијамат). Била је веома позната Прицина оцена: „У томе погледу г. проф. Недељковић је бијела врана међу нашим филозофима: он је једини који настоји да филозофску тематику обради са становишта дијамата”⁵⁷. Дијамат се поистовећује са „идеологијом напредних друштвених покрета” и са демократијом. Као код Крушевца, свака филозофија која не пристаје на дијамат, као идеалистичка, нужно завршава у фашизму, што Прица сматра исправним Недељковићевим закључком („Гносеолошко припремање фашизма”).⁵⁸ За Прицу је Маркс оснивач „знанствене филозофије, која значи ’укидање’ филозофије у садашњем њеном облику. У том погледу Маркс је и филозоф [осим што је

да”. Вид. Ђорђе Станковић, Љубодраг Димић, *Историографија под надзором, прилози историји историографије* 1, Службени лист СРЈ, Београд, 1996, стр. 286.

⁵⁵ Огњен Прица, „Слободан Јовановић о штрајковима у Француској”, стр. 52.

⁵⁶ У чланку „Савремена филозофија и природне знаности” Прица првобитну варијанту: „а филозофија се мучи” (1937), мења у: „а грађанска филозофија се мучи” (1940) и сл. Вид. коментар 1 Нусрета Сеферовића на текст Огњена Прице „Савремена филозофија и природне знаности”, *Знаност и живот* 1 (1937), стр. 4–14; *Књижевне свеске* 1 (1940), стр. 5–15; *Избор чланака* (ур. Нусрет Сеферовић), *Култура*, Београд, 1960, стр. 196.

⁵⁷ Огњен Прица, „Филозофски конгрес у Прагу, др Душан Недељковић: *Идеолошки сукоб демократије и фашизма*, Скопље 1938”, *Избор чланака* (ур. Нусрет Сеферовић), *Култура*, Београд, 1960, стр. 142–147. Уп. Андрија Стојковић, *Развитак филозофије код Срба 1804–1944*, Слово љубве, Београд, 1972, стр. 551.

⁵⁸ Огњен Прица, „Филозофски конгрес у Прагу”, стр. 145; Недељковић, „Гносеолошко припремање фашизма” у *Идеолошки сукоб демократије и фашизма*, Скопље, 1938.

’знанствени радник’]”.⁵⁹ Прица сматра да је највеће научно откриће грађанске филозофије Хегелова дијалектика: „Даљи развој те дијалектике, уз развој природних наука, мора довести до дијалектичког материјализма. Грађанска филозофија није могла то учинити, јер би тиме престала бити грађанска”.⁶⁰

У Југославији, у међуратном периоду, није био општеприхваћен појам „грађанског” (буржоаског) научника, филозофа или уметника.⁶¹ Искључиво марксистички и социјалистички аутори користе ове појмове, са циљем да „раскринкају” класну и експлоататорску улогу државе, политике и науке које су, у случају Југославије, подређене економским интересима великосрпске буржоазије. Дакле, појам *буржоаски научник* има пејоративно значење – научник који није „прави” научник, већ класно (не)свестан представник буржоаске идеологије у науци. Након распада комунистичких (социјалистичких) система (деведесетих година),⁶² у сасвим неочекиваном обрту, истим придевом *грађански* (сада са наизглед позитивним значењем) „чашћавају” се предреволюционарни немарксистички научници и групе („грађанске странке”), као да су они представљали неку специфичну мањину или посебност због чега је неопходно истаћи да су „грађански”. Пошто су, сасвим обрнуто, марксистички научници били више него реткост, пре би требало истаћи њихову посебност (нпр. марксистички математичар Сима Марковић).⁶³ Уместо тога, за све предратне

⁵⁹ Огњен Прица, „Књига о дијалектици”, *Избор чланака* (ур. Нусрет Сеферовић), Култура, Београд, 1960, стр. 123.

⁶⁰ Огњен Прица, „Савремена филозофија и природне знаности”, *Избор чланака* (ур. Нусрет Сеферовић), Култура, Београд, 1960, стр. 98.

⁶¹ Вид. одреднице о појединим личностима из међуратног времена у енциклопедији *Свезнање, Општи енциклопедијски лексикон*, Народно дело, Институт за национални публицитет у Београду, Београд, 1937.

⁶² Комунисти су из политичких разлога комунизам назвали социјализмом: „Уместо речи комунизам исто тако се употребљавају речи: антифашизам, источна или економска демократија – народна власт – понекад социјализам, а у новије време и нарочито у стручним круговима и реч социјалистичка изградња”. Вид. Кајица Миланов, „Разлика између социјалиста и комуниста” и „Пропаганда кроз извртање историје и утврђеног смисла речи” у: *Титовитина у Југославији*, стр. 8–9; стр. 60.

⁶³ Од Јовановићевих међуратних марксистичких критичара, факултет (математику) завршио је само Прица, који је неколико година био гимназијски професор у Сарајеву. Кершовани је студирао шумарство у Загребу, а Маслеша право, економију и социологију у Загребу, Франкфурту и Паризу. У комунистичкој вредносној лествици највише место је заузимао „револуционер”. Презирући „буржоаски” образовни систем

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

немарксисте користи се придев „грађански”. „Грађански”, притом, значи заступник демократских (парламентарних) вредности, буди асоцијације на „грађанско друштво”, али задржава и старо марксистичко пејоративно значење: заробљеник малограђанских („ситнобуржоаских”) предрасуда (нација, породица, црква).⁶⁴ У суштини, остаје се у старој марксистичкој појмовној парадигми.

У својој критици студије Слободана Јовановића о Марксу (1940) Кершовани се у потпуности ослања на Крушевчеве аргументе: „прво, С. Јовановић је писао о Марксу и марксизму са савршено недовољним познавањем основних марксистичких дјела [...];⁶⁵ друго, да он читав низ необично важних елемената Марксове теорије уопће није схватио нити их је могао схватити; и треће, да због свега тога није могао дати никакву озбиљну критику марксизма, него је углавном препричавао одавна већ познате и хиљаду пута прожвакане приговоре са разних страна (од отворених грађанских економиста и социолога до отворених или потајних ревизиониста), или је пак примијенио, свјесно или несвјесно, стару и већ добро прокушану методу дискусије, која се састоји у томе да се код противника претпостави неко схваћање које он нема, па да се то исто схваћање онда опширно побија”⁶⁶. Кершованијев осврт није анализа Јовановићеве студије, већ изношење оцена без икаквог покрића. Кад наглашава да Јовановић „читав низ необично важних елемената Марксове теорије уопће није схватио нити их је могао схватити”, подразумева да Јовановић није могао разумети Маркса јер није марксиста. Кершовани закључује аргументом *ad hominem*: „Јасно је да се прилично лежеран однос С. Јовановића према Марксу и његово неразумевање марксизма могу објаснити само његовом

студенти-комунисти (скојевци и партијци) у потпуности су се посвећивали страначким пословима.

⁶⁴ Вид. анализу системског разарања (грађанске, а нарочито патријархалне сеоске) породице као „најгоре и последње пећине у којима ће се најдуже држати угњеждени остаци труле буржоазије” у: Кајица Миланов, *Титовитина у Југославији*, стр. 22–24.

⁶⁵ Отокар Кершовани, „Слободан Јовановић”, стр. 306–308. Касније Иван Максимовић сматра да је Слободан Јовановић „пре свега изврстан и веома објективан познавалац Марксовог изворног дела гј. његових најбитнијих делова за помак у друштвеним наукама”. Вид. Иван Максимовић, „Професор Слободан Јовановић као критичар марксизма”, *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас* (ур. С. Врачар), Правни факултет у Београду, Београд, 1991, (надаље: *ДСЈ*), стр. 261.

⁶⁶ Отокар Кершовани, „Слободан Јовановић”, стр. 307.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

друштвеном позицијом⁶⁷. У Кершованијевом тексту уочљив је публицистички стил ранијих критика личности Слободана Јовановића, као што су критике Цицварића и Велибора Глигорића.⁶⁸ Глигорићево тумачење „грађанског” Јовановића на линији је његове добро познате и веома личне критике круга око *Српског књижевног гласника* (Богдан Поповић, Јован Скерлић, Бранко Лазаревић).⁶⁹ Глигорић говори о Јовановићевој *друштвеној позицији*: „Слободан Јовановић припада интелигенцији домаћина у нашим варошима, оном реду грађанских интелектуалаца који немају да се боре за ’дан и комад’, чврсто су утемељени у грађанске традиције и према активности свога доба имају критеријум рентијера, независност и слободоумност базирану на приватној својини”⁷⁰. Глигорићеве опаске подсећају на приказе и парафразе Цицварићевих огорчених коментара: „Слободан Јовановић је аристократски васпитан; стога он социјална питања решава с једне крајње уске, крајње искључиве аристократске тачке гледишта”⁷¹. И предратни и послератни марксистички критичари, намерно или случајно, пропуштају да укажу на Јовановићеву проблематизацију њиховог становишта о објективним и необјективним идеологијама. У својим необјављеним белешкама Маслеша реагује и на Јовановићев појам идеологије: „дефиниција идеологије је погрешна, јер она ником ништа не приписује; идеологија је објективна а не субјективна категорија”⁷². У вези са ставом да „идеологија нема за циљ објективну истину”, који је пренео из Јовановићевог текста, Маслеша је записао: „Објаснити однос између науке и идеологије, њихово социјално значење и испреплетаност”⁷³.

Јовановић наглашава да му је добро познато да у „поратном марксистичком нараштају има озбиљних писаца који тврде да у области друштвених наука нема објективних истина; ту су сва уверења, чак и научничка, класно заинтересована, и све што се ту протура под именом науке, јесте

⁶⁷ Исто.

⁶⁸ Велибор Глигорић, „Слободан Јовановић”, *Лица и маске, Привредни преглед*, Београд, 1927, стр. 49; „О Слободану Јовановићу”, *Они који одлазе*, Београд, 1932, стр. 22.

⁶⁹ Вид. Петар Цацић, „Велибор Глигорић или ’идентификација с агресором””, *Ното балканискус, ното хероискус*, БИГЗ, Београд, 1987.

⁷⁰ Велибор Глигорић, „О Слободану Јовановићу”, *Они који одлазе*, Београд, 1932, стр. 21.

⁷¹ Крста Цицварић, „Социологија Слободана Јовановића”, *Критички есеји*, С. Дебелевић, Београд, 1912, стр. 44.

⁷² Веселин Маслеша, „Рефлексије”, стр. 1536.

⁷³ Исто, стр. 1537.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

у ствари само идеологија”⁷⁴. Указује да према овом становишту ни марксизам није ништа друго него једна идеологија. Разлика је само у томе што марксизам увиђа и признаје да је идеологија, „док остале идеологије чине напоре да класним предрасудама на силу дају вид објективних истина”⁷⁵. Јовановић указује да према Бухарину (источни марксизам) „непристрасне социјалне теорије нема: свака је класно заинтересована; има буржоаска и има пролетерска социологија – и сва је ствар у томе што прва прикрива, а друга признаје свој класни карактер”⁷⁶. Истиче, такође, да Лукач (западни марксизам) не остаје до краја веран поставци да је свака класа везана за једну идеологију која изражава њене посебне интересе, јер верује да је пролетаријат носилац идеологије од „објективне вредности, која ће ослободити људски род од робовања стварима и поставити га у могућност да историјски развитак саобрази свом идеалу правде”⁷⁷. На почетку своје студије о Марксу Јовановић наглашава да „за сада узимамо као полазну тачку да се и у друштвеним наукама може постићи изванредан степен објективности и да је стога и код марксизма могућно разликовати између његовог научног и његовог идеолошког дела”⁷⁸. Иако су марксистичке интерпретације марксизма бројне, за све је карактеристичан начин тумачења (а тиме и језички израз) који не оставља ни најмање сумње у интерпретаторово чврсто уверење у исправност искључиво свог тумачења.⁷⁹ За разлику од марксистичке интерпретације марксизма, Јовановић начелно оставља отвореним питање најисправније интерпретације и даје читав плуралистички спектар различитих марксистичких и антимарксистичких интерпретација марксизма, указујући на њихове квалитете, слабости, противречности или недоречености. У конкуренцији различито (објективистички) интерпретираних тумачења нуди и своје тумачење, као и своју критику, што уз стандардну Јовановићеву поузданост (која је данас, мање-више, недостижан идеал) представља разлог трајне вредности његовог текста.

⁷⁴ Слободан Јовановић, „Маркс”, стр. 218.

⁷⁵ Исто.

⁷⁶ Исто, стр. 275.

⁷⁷ Исто, стр. 292.

⁷⁸ Исто, стр. 218.

⁷⁹ Због тога се у њиховим текстовима проблематизује да ли су чак и бивши водећи марксисте уопште и достојни да се називају марксистима.

5. Међуратна и поратна марксистичка критика

Показаће се да је међуратна марксистичка критика имала велики утицај на послератну филозофску рецепцију студије Слободана Јовановића о Марксу у историјама српске филозофије и посебним радовима. Двосмислено, позитивно и негативно (класно) разумеван, појам *објективно* задржао се, у оба своја значења, до данас у описима Јовановићевог научног метода. Иако је на почетку било покушаја читања и критичког тумачења Јовановићевог текста (Крушевац, Маслеша), превладала је, као једноставнија и делотворнија, општа критика буржоаске (објективне и грађанске) науке. Очигледно је да Јовановић тумачи текст придржавајући се одређених правила тумачења и избегавајући произвољност у интерпретацији, као и да нуди читав спектар различитих тумачења Марксовог учења. Двосмисленост похвале објективизма огледа се, међутим, у марксистичком уверењу да је свако тумачење класно заинтересовано, због чега је и Јовановићево тумачење, без обзира на све своје квалитете, у ствари само „грађанско објективистичко” тумачење заступника интереса буржоазије (Прица). Све научне предности Јовановићевог тумачења у односу на савременике окрећу се против њега, јер служе само као потврда да је „класно најсвеснији представник буржоазије” (Стојковић, Милић). Према том схватању, Маркса и марксизам могу исправно тумачити само марксисте, док су сви остали грађански „марксолози”, без обзира на исцрпност, ерудицију и методологију, дисквалификовани из специфично марксистичких разлога. *Stricto sensu* марксизам могу да тумаче само они који истовремено (стваралачки) и мењају стварност. Дакле, само су револуционари (по угледу на Маркса) прави тумачи марксизма, који разумеју да је револуција остварење Марксове хуманистичке мисли. Њихова предност је недостижна за остале, укључујући и марксисте који само тумаче Маркса, а остају изван (политичке) праксе. Предратни комунисти нису марили за друштвени положај и буржоаске обичаје (тзв. малограђанске предрасуде), презирући дипломе и звања, да би после рата, више него ико, почели да цене толико презирана звања, академске титуле и професуре (као уосталом и државну власт). Ћилас то назива бирократизмом, наглашавајући (да је било и остало) да само револуционари могу тумачити марксизам мењајући свет, док професори могу бити само мање-више добри професори или мање-више добри културни и научни радници, ако

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

нису „истовремено и прије свега борци, револуционери”, дакле они који мењају, а не они који само тумаче.⁸⁰ Ова идеја „младог” Ђиласа може се наћи и код заступника марксистичког хуманизма.

Јовановићево проблематизовање марксистичког становишта о непостојању ни приближно објективног тумачења, за које Јовановић наглашава да се међу марксистима појавило тек у нараштају после Првог светског рата, као ни критику различитих гледишта о класној свести, предратна и послератна марксистичка критика уопште и не спомиње, као да их и нема у његовом тексту. Марксистичке критичаре Јовановићеве студије збуњује његово раздвајање марксизма као идеологије од марксизма као учења, чиме се одмах дисквалификује становиште према коме би марксизам био објективна и истинита идеологија. Предратној критици је несумњиво био упадљив изостанак дијалектичког материјализма у Јовановићевој студији, по чему се могло закључити да дијамаг тумачи као идеологију. И предратни и поратни марксистички критичари осетљиви су на питање материје и материјализма. Стиче се утисак да улажу велики напор да свест не назову духом, јер би то, према њима, сводило Маркса на Хегела, односно материјализам на идеализам. Само Драган Јеремић исправно уочава да Јовановић не заступа ни идеализам нити материјализам. Сви остали критичари као да страхују да им не буде подметнут „спиритуализам”, односно идеализам у тумачењу Маркса.⁸¹

Објективистичка похвала слична је по својој двосмислености белетристичкој похвали. Марксистичка похвала Јовановићевог књижевног стила, преузета од ранијих социјалистичких критичара, срачуната је на дисквалификацију научности његовог рада. За марксистичке критичаре Јовановић је „јако развијени белетристички дух”,⁸² талентован писац („фини таленат писца комедија”),⁸³ али, у основи, његови радови немају

⁸⁰ Милован Ђилас, „Двострука 'филозофска' улога професора Недељковића”, *Нова мисао*, 1 (1953), стр. 61.

⁸¹ Чедомир Крушевац, „Марксизам у тумачењу Слободана Јовановића”, стр. 205; Милоје Петровић, „Марксва 'филозофска доктрина' у интерпретацији Слободана Јовановића”, *ДСЈ*, стр. 311; Андрија Стојковић, *Филозофија историје код Срба*, Завет, Београд, 2002, стр. 309; Борислав Милић, *Слободан Јовановић о социјализму и марксизму, критички осврт на један облик буржоаског конзерватизма*, Младост, Београд, 1985, стр. 79–80.

⁸² Велибор Глигорић, „Слободан Јовановић”, *Лица и маске, Привредни преглед*, Београд, 1927, стр. 49.

⁸³ *Исто*, стр. 50.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

научну вредност („више литерат него научник”),⁸⁴ јер су му увиђања „династична и политичко мелодрамска, никад социјално економска”⁸⁵ (тј. марксистичка), и ма како лепо писани, само су белетристика једног дипломираног правника (вредни дилетант „који не копа по архивама из научног позива већ из чистог аматерства, из задовољења психе”).⁸⁶ Јовановић је „публициста”, како је деценијама карактерисан у Просветиној *Малој енциклопедији* („један од најјачих буржоаских публициста”)⁸⁷, што је комунистичка критика преузела од Цицварића: „Сви су његови (Јовановићеви) радови плитки, публицистички [...] Г. Јовановић се бавио и бави литерарном критиком и велика је штета што се није задржао на томе пољу: за литерарну критику нису потребне високе научнике способности” (1910).⁸⁸ Зато марксистички критичари касније, када признају Јовановићу да је научник, као да сматрају да су показали посебну неутралност или „објективност”.

У вези са термином *дух*, који Јовановић користи у широком распону и без специфично марксистичких обзира, стоји марксистичка притужба на Јовановићеву терминологију. Ни првим као ни позним Јовановићевим критичарима није блиска немарксистичка терминологија у тумачењу Марксовог текста. Уверење да тумач марксизма треба да користи искључиво марксистичку терминологију, равно је очекивању да је усвојио марксизам. Иза ове примедбе, као и иза примедбе у вези са идеологијом, налази се, у ствари, стара марксистичка предрасуда да марксизам могу тумачити само марксисте. Марксисте га тумаче мењајући, јер једино мењајући и може да се тумачи. Марксизам је толико неухватљив зато што се стално стваралачки мења, у чему помоћ не могу да пруже ни традиционална (правна, филолошка и историјска), али ни филозофска херменевтика. Наравно, свака марксистичка фракција и период у њеном развоју имају своје тумачење Маркса. У предратном периоду и првој фази поратног периода под марксизмом-лењинизмом подразумевала се филозофија

⁸⁴ Велибор Глигорић, „О Слободану Јовановићу”, *Они који одлазе*, Београд, 1932, стр. 22.

⁸⁵ *Исто*, стр. 21.

⁸⁶ Велибор Глигорић, „Слободан Јовановић”, *Лица и маске*, стр. 49.

⁸⁷ *Мала енциклопедија*, Просвета, Београд, 1978, стр. 619. Члан уређивачког одбора *Мале енциклопедије* (1959, 1968–69, 1978, 1986) био је, између осталих, Велибор Глигорић (1899–1977), председник САНУ (1965–1971).

⁸⁸ Крста Цицварић, *Светозар Марковић и бирократски систем пред судом Слободана Јовановића*, стр. 1.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

Маркса, Енгелса, Лењина и Стаљина. Из тог низа најпре испада Стаљин, убрзо Лењин, а затим, временом и Енгелс.⁸⁹ Након тога отпада „позни” Маркс, а ускоро и средњи. На крају је, као једини филозофски релевантан, остао „млади Маркс”,⁹⁰ чије радове и није било могуће тумачити пре педесетих година XX века, када су интегрално и без грешака први пут објављени, дакле у време после окончања свих релевантних комунистичких револуција (што не умањује значај открића ових списа за историју филозофске мисли,⁹¹ али је њихов значај за највеће историјске победе марксизма ирелевантан).⁹² Осим тога, откриће „младог Маркса” није код нас покренуло питање исправности комунистичке револуције, која

⁸⁹ Кардељ је закључио: „Немогуће је потпуно одвојити Лењина од Стаљина: најзад, Стаљин истиче из Лењина”. Вид. Ђилас, *Власт и побуна*, стр. 219. Уп: „Наставили су с кретањем уназад – к Марксу. Али ко може порицати сродство Маркса и Лењина?” Вид. Милован Ђилас, „Отуђење као људскост”, *Социологија* 32/3 (1990), стр. 311–312.

⁹⁰ „Ови безнадни догматичари су напустили чак и зрелог Маркса и ухватили се за младог Маркса, и то поглавито за његову теорију отуђености”. Вид. Ђилас, „Отуђење као људскост”, стр. 312.

⁹¹ Вид. Hendrik de Man, „Der neu entdeckte Marx”, *Der Kampf* 25 (1932), стр. 224–9, стр. 267–77; Herbert Marcuse, „Neue Quellen zur Grundlegung des historischen Materialismus”, *Die Gesellschaft* 9/2 (1932), стр. 136–137. Уп. Јовановић, „Ман” у „Маркс”, стр. 273. На значају *Економско-филозофски рукописи* добијају тек после Другог светског рата. Вид. Jürgen Rojahn, „The Emergence of a Theory: The Importance of Marx’s Notebooks Exemplified by Those from 1844”, *Rethinking Marxism, A Journal of Economics, Culture & Society* 14/4 (2002), стр. 33. Због тога је и критика Милоја Петровића анахрона, односно погрешна. Вид. Милоје Петровић, „Марксдова ’филозофска доктрина’ у интерпретацији Слободана Јовановића”, стр. 311. Петровић указује да *Економско-филозофске рукописе* први пут код нас помиње „часни изузетак” Марко Ристић („Предговор за неколико ненаписаних романа”, 1936). Душан Недељковић указује на њих нешто касније (1939). Рукописи су открили проблематику која уопште није била присутна у марксизму, осим код Корша и Лукача (отуђење, разотуђење, слобода, људска еманципација), али се могла наћи у појединим до тада познатим Марксовим радовима. Петровић наглашава да је цео марксизам до тада био ускраћен за средишњу Марксову мисао. У свом прегледу историје послератног југословенског марксизма, Петровић сматра пресудним догађајем објављивање превода са немачког издања *Раних радова* (1953). Пошто је у немачком издању било крупнијих грешака у тумачењу нечитког Марксовог рукописа, оне су пренесене и у овај превод. Исправљене су тек у новом издању (1961) које је кориговано према новом немачком издању (1953, 1955). Вид. Милоје Петровић, *Савремена југословенска филозофија. Филозофске теме и филозофска ситуација 1945–1970*, Раднички универзитет „Вељко Влаховић”, Суботица, 1970.

⁹² „Важно је истаћи да Лењин, Стаљин и Мао и не спомињу ту теорију [отуђења]”, као ни Тито. Вид. Милован Ђилас, „Отуђење као људскост”, стр. 2.

је већ била спроведена по револуционарним начелима „старог Маркса”. У ствари, и за „катедарске револуционаре”,⁹³ као и за праве револуционаре, револуција је стваралачка реализација марксистичког хуманизма. Маркс је заступник „новог хуманизма” (критика и превладавање отуђења) и опште друштвене еманципације, односно борбе за слободу и умно организовање будућег друштва (ново просветитељство наставља да се бори „за светлост знања против мрачних заблуда и предрасуда минулих векова”). Притом, увек треба водити рачуна да није реч о „патетичном милосрђу” класичног хуманизма,⁹⁴ већ о сасвим различитом, реалном, опором (другарском, „скојевском”) хуманизму. То је морал осетљив (некад стварно, а понекад само демонстративно) на (стварну или само претпостављену) социјалну неправду, осећајност према материјалистичкој условљености пролетерског, односно општељудског постојања („прво живети, онда филозофирати”).

Поред бројних унутрашњих спорова, када се марксизам посматра са историјске дистанце, као заокружена мисаона и историјска целина, мање је разлика између различитих марксистичких праваца, него што на први поглед изгледа. Заједничко им је оштро одбацивање и критика религије, пре свега хришћанске цркве и теологије („нефилозофског” = немарксистичког мишљења)⁹⁵ и приватне својине (посебно наслеђивања),⁹⁶ као и величање (наравно, различито тумачених) појмова *пракса* и *револуција* („насиље је бабица историје”; стваралаштво).⁹⁷ Кардељ указује на експерименте са *спонтаном* праксом,⁹⁸ Ђилас (1949) наглашава значај праксе као револуционарног делања и мењања,⁹⁹ Недељковић истиче да

⁹³ Исто.

⁹⁴ Милован Ђилас, „Противречја”, стр. 278.

⁹⁵ Укључујући и *теологију ослобођења* као натегнуту синтезу. Показало се да је могуће повезивање социјализма (који се понекад може позивати на Маркса) са појединим црквеним учењима и црквама. С друге стране, показало се да је немогућа оваква повезаност комунизма (револуционарне праксе). Марксово учење претпоставља критику религије, следећи атеизам младохегеловаца и Фојербаха, који тврди да је теологија, у ствари, антропологија.

⁹⁶ Што је у пракси обесмишљено привилегијама функционерске класе. Вид. Милован Ђилас, *Власт и побуна*, стр. 19.

⁹⁷ О појму насиља вид. више у: Слободан Антонић, „Класни рат – Лењиново наслеђе”, *Социолошки преглед* 44/2 (2010), стр. 159–204.

⁹⁸ Милован Ђилас, „Двострука ’филозофска’ улога професора Недељковића”, стр. 59, фн. 1.

⁹⁹ „Партија је побједила у тој борби и зато што је увек правилно повезивала идеолошку борбу са револуционарном праксом, откривајући како практично-политички смисао

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

„савремена и будућа филозофија рада, стваралаштва и револуционарног мењања света, друштва и човека [треба да] буде свесно она ослободилачка и стваралачка делатност која једина носи у себи критеријум своје истинитости на делу; филозофија има постати [...] непрестано критичко и револуционарно, ослободилачко и стваралачко мењање људске историје и стварности”.¹⁰⁰ Михаило Марковић наглашава да је пракса „свесна сврсисходна друштвена делатност” која у време праксис филозофије добија посебан статус *појма-идеала*,¹⁰¹ а Милан Кангрга изједначује појмове *пракса, револуција, самоделатност* и *стваралаштво*.¹⁰² Стваралаштво је синоним за револуцију.¹⁰³ Као што разматрање појма праксе и значај који му се придавао има дугу традицију, тако и појам стваралаштва није новина поратног марксизма. Стаљин говори о *стваралаштву и стваралачком марксизму*, о чему предавања држи Душан Недељковић (1945–1948).¹⁰⁴

У готово свим текстовима у којима се оцењује Јовановићева студија о Марксу, марксистичка аргументација је измешана са идеолошким

теоријске и идејне борбе тако и идејни смисао практично-политичке борбе”. Вид. у: Душан Недељковић, *Наша филозофија у борби за социјализам*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952, стр. 78. Недељковић цитира према: *V конгрес КПЈ*, стенографске белешке, 1949, стр. 192.

¹⁰⁰ Душан Недељковић, *Историја филозофије* 4, стр. 17.

¹⁰¹ Михаило Марковић, „Принципи дијалектичког хуманизма”, *Хуманизам и дијалектика*, Просвета, Београд, 1967, стр. 20 и даље; „Шест деценија српске филозофије”, *Гледишта* 1–2 (1999), стр. 255.

¹⁰² Милан Кангрга, *Пракса, вријеме, свијет*, Нолит, Београд, 1984, стр. 110. Спорене око појма праксе и других важних марксистичких појмова вид. у: Милан Ковачевић, „Да ли је марксизам наша судбина?”, *Theoria* 1–2 (1987), стр. 97–105; Невен Сесардић, „Размишљања о филозофији праксе”, *Theoria* 1–2 (1987), стр. 107–116; Светозар Стојановић, „Белешка о југословенској кризи и националном питању”, *Theoria* 3–4 (1987), стр. 23–34; Коста Чавошки, „Спорно бољшевичко наслеђе”, *Theoria* 3–4 (1987), стр. 35–45; Редакција, „Полемика”, *Theoria* 3–4 (1987), стр. 111–112; Михаило Марковић, „Поводом размишљања о филозофији праксе”, *Theoria* 3–4 (1987), стр. 113–119; Гајо Петровић, „О филозофији праксе и једном необичном појму размишљања”, *Theoria* 3–4 (1987), стр. 121–137; Михајло Михајлов, „Степеновање страдања. Одговор Загорки Голубовић и другима”, *Поновљене мисли*, Службени гласник, Београд, 2008, стр. 100–108.

¹⁰³ Михаило Марковић, „Принципи дијалектичког хуманизма”, *Хуманизам и дијалектика*, Просвета, Београд, 1967, стр. 20 и даље („пракса као свесна сврсисходна друштвена делатност”); Милан Кангрга, *Пракса, вријеме, свијет*, стр. 110 („пракса = стваралаштво = самоделатност = револуција”).

¹⁰⁴ Душан Недељковић, „Историја филозофије”, 1, стр. 39; „Теорија и историја етике”, АСАНУ, 14732, (несређена грађа), стр. 3–4.

наносима и углавном смишљеним погрешним интерпретацијама. Јовановићу се приписују бројне неистине, с правом се може претпоставити тенденциозно, пошто су више пута демантоване. И предратни и поратни марксистички критичари преносе и веома широко користе неистинита и полуистинита тумачења Јовановићевог текста. Та слабост у тумачењу се преноси и на касније (пост)марксистичке интерпретације, које се некритички ослањају на марксистичка тумачења.

Ни предратни нити поратни марксистички критички коментари на ову студију, међутим, ни по аргументацији, нити по целовитости, не представљају достојан марксистички одговор на Јовановићев рад. Ни у једној марксистичкој критици не узима се у обзир Јовановићева студија о Марксу у целини, већ углавном само њен први и закључни део, док се други и трећи део само узгред помињу, што има још мање оправдања, ако се узме у обзир да је реч о задуго јединој историји марксизма на нашем језику. Највећа слабост налази се, међутим, у томе што ни предратна, нити поратна марксистичка критика ни не покушавају да пруже одговор на основно питање Јовановићеве критике Марксове филозофије, које се односи на Марксово усвајање и примену Хегелове дијалектике.

Литература

- Аранитовић, Добрило, *Библиографија Слободана Јовановића*, Фонд Слободан Јовановић, Београд, 2010.
- Вранички, Предраг, *Историја марксизма*, Напријед, Загреб, 1961.
- Глигорић, Велибор, „Слободан Јовановић”, *Лица и маске*, Привредни преглед, Београд, 1927, стр. 49–55.
- „О Слободану Јовановићу”, *Они који одлазе*, Београд, 1932.
- Ђилас, Милован, „Двострука ’филозофска’ улога професора Недељковића”, *Нова мисао*, 1 (1953), стр. 37–67.
- „Отуђење као људскост”, *Социологија* 32/3 (1990), стр. 311–321.
- Власт и побуна*, Књижевне новине, Београд, 1991.
- Жуњић, Слободан, *Историја српске филозофије*, Плато, Београд, 2009.
- Iggers, Georg G, „The Intellectual Foundations of Nineteenth-Century ’Scientific’ History: The German Model”, *The Oxford History of Historical Writing* (1800–1945), Oxford University Press 2011, pp. 42–77.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

- Isensee, Josef, „Die Verfassung als Vaterland. Zur Staatsverdrängung der Deutschen”, *Wirklichkeit als Tabu, Anmerkungen zur Lage*, München 1986, pp. 11–35.
- Јовановић, Владимир, „Социјализам или друштвено питање” [*Гласник српског ученог друштва* 39 (1873)], *Изабрани списи* (пр. Бошко Мијатовић), Службени гласник, Београд, 2011, стр. 285–361.
- „Маркс”, *Покрет економске мисли од старог до новог века*, Историјски архив Београда, Лични фонд Владимира Јовановића (ИАБ, ЛФВЈ) К-2/ III 13.
- „Социјализам”, *Политички речник*, ИАБ, ЛФВЈ, К-2/ III, 14.
- „Привредни ред и покрет у друштвеном и међународном животу” [*Гласник српског ученог друштва* 71 (1890)].
- „Адам Смит”, *Изабрани списи*, стр. 519–551.
- Јовановић, Слободан, *Сабрана дела* 1–12, ур. Р. Самарцић, Ж. Стојковић, БИГЗ, Југославијапублик, СКЗ, Београд, 1990–1991 (надаље *СД*).
- „Светозар Марковић” [1903, 1920, 1932] *СД* 2 [Д. Обрадовић, Београд 1903].
- Из историје политичких доктрина, Платон, Макијавели, Берк, Маркс*, Геца Кон, Београд, 1935.
- Из историје политичких доктрина* II [Берк, Маркс], *Сабрана дела Слободана Јовановића* XVI, Геца Кон, Београд, 1935 [„Маркс”, *СД* 9, стр. 215–356].
- „Социјализам у нас. Историја социјализма од Драгише Лапчевића. Београд. Издање Геце Кона, 1922”, *СД* 11, стр. 420–423.
- „Европска и азијска култура” [о спору Макса Шелера и Макса Адлера на Конгресу немачких социолога (1926)], *СД* 12, стр. 267–269.
- „Харолд Ласки о комунизму” [1927], *СД* 12, стр. 411–415.
- „Фабиејевци” [1931], *СД* 12, стр. 283–285.
- „Једна социјалистичка теорија о држави” [*Архив за правне и друштвене науке*, 23 (1933), 1–6, приказ књиге Карла Кауцког (Karl Kautsky), *Die materialistische Geschichtsauffassung*, J. H. W. Dietz, Berlin 1929)] *СД* 12, стр. 291–295.
- „Предговор” у: Харолд Ласки, *Политичка граматика* [*A Grammar of Politics*], прев. др Драгомир Ивковић, Г. Кон, Београд, 1934, стр. 5–22.
- „Келзенова критика марксизма”, *Архив за правне и друштвене науке*, 24 (1934), 1–7.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

- „Димитрије Туцовић” [поводом књиге Николе М. Поповића о Димитрију Туцовићу указује на блискост гледишта Туцовића и Розе Луксембург и Карла Либкнехта, *Политика* (6–9. 1. 1935)], *СД* 11, стр. 510–511.
- „Енглески социјализам” [*New Tendencies in Socialism*, ed. by G. E. G. Catlin, London, 1935] *Нова Европа* 39 (1936), стр. 5–8], *СД* 12, стр. 317–320.
- „*Dialectics (The Logic of Marxism and its Critics)*, by T. A. Jackson, London 1936 [1940], *СД* 12, стр. 470–473.
- Примери политичке социологије, Енглеска, Француска, Немачка 1815–1914* [Сабрана дела 17, Геца Кон, Београд, 1940, *Формална социологија, Фуртур*, Београд, 1937] *СД* 10.
- „Лењин и Маркс”, *Годишњак „Слоге”*, Перт, 1952, стр. 37–40.
- О тоталитаризму*, Ослобођење, Париз, 1952.
- „Предговор” у: Кајица Миланов, *Титовитина у Југославији*, Слога, Перт, 1952.
- Поруке* [1950–1959], (ур. Ј. Тркуља), *Службени гласник*, Београд, 2006 [„Стаљинова политика”; „Титоизам”; „Самоуправа у комунистичкој Југославији”; „Комунисти сами о себи”; „Ђиласов случај”; „Титовци и духовни живот у Југославији”; „Тито и Кардељ о комунистичкој привреди”; „Америчка проучавања тоталитаризма”; „Омладина у Југославији”; „Ђилас и Кардељ”; „Омладина и комунисти”; „Конгрес радничких савета”].
- „Brancko Lazić, *Tito et la Revolution Yougoslave 1937–1956*”, *Порука* 46 (новембар 1957), стр. 13–14;
- „О Ђиласовој књизи” [Нова класа], *Порука* 46 (новембар 1957), стр. 3–6.
- Јеремић, Драган, *О филозофији у Срба* [1968–69], Плато, Београд, 1997.
- Кангрга, Милан, *Пракса, вријеме, свијет*, Нолит, Београд, 1984.
- Кершовани, Отокар, „Слободан Јовановић” [*Израз*, 2 (1940), стр. 277–278], *Избор чланака* (ур. Нусрет Сеферовић), *Култура*, Београд, 1960 (на даље: *Избор из чланака*), стр. 306–308.
- [В. Д], „Др Божидар Аџија: *Од Платона до Маркса (развој социолошке идеје)*” [*Нова литература*, 10 (1929)], стр. 285–286], *Избор из чланака*, стр. 259–261.
- „Један ’марксистички’ реферат о уметности”, *Избор из чланака*, стр. 241–242.
- [Junius] „Поводом писања *Српског гласа*” [*Израз*, 3 (1940), стр. 142], *Избор из чланака*, стр. 92–93.
- Крушевац, Чедомир, „Марксизам у тумачењу Слободана Јовановића”, *Књижевник, хрватски књижевни мјесечник*, 8/5 (1935), стр. 202–205.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

- Колаковски, Лешек, *Главни токови марксизма*, I–III (прев. Р. Тубић), БИГЗ, Београд, 1990.
- Кучинар, Здравко, „Марксизам и критички појам религије”, *Култура* 13/14 (1971), стр. 44–58, [„Марксизам и критички појам религије Макса Адлера”, *Марксови филозофски следбеници*, Плато, Београд 2012, (надаље: *МФС*), 216–233]
- „Кант и марксизам” [1975], *МФС*, стр. 131–184.
- „Аустромарксизам и филозофија”, *МФС*, стр. 185 -
- Лењин, Владимир В. *Материјализам и емпириокритицизам*, Култура, Београд, 1948.
- Максимовић, Иван, „Професор Слободан Јовановић као критичара марксизма”, *Дело Слободана Јовановића у свом времену и данас*, (ур. С. Врачар), Правни факултет у Београду, Београд, 1991 (надаље: *ДСЈ*), стр. 259–266.
- Марић, Илија, „Душан Недељковић између два светска рата и марксизам”, *Историја српске филозофије* 1, Евро–Ђунти, Београд, 2011, стр. 201–226.
- Маркс, Карл, Фридрих Енгелс, *Рани радови* (пр. П. Вранички, прев. С. Бошњак [1953]), 9. издање, Напријед, Загреб, 1989.
- Марковић, Божидар С., „Слободан Јовановић о Марксу и марксизму”, *Слободан Јовановић, личност и дело*, ур. М. Јовичић, САНУ, Београд, 1998 (надаље: *СЈЛД*), стр. 599–617.
- Марковић, Михаило, *Јуриш на небо I–II*, Просвета, Београд, 2008.
- Хуманизам и дијалектика*, Просвета, Београд, 1967.
- „Шест деценија српске филозофије”, *Гледишта* 1–2 (1999), стр. 242–262.
- Марковић, Сима, *Принцип каузалитета и модерна физика*, Геца Кон, Београд, 1935. *Прилози дијалектичко-материјалистичкој критици Кантове филозофије*, Књижара Скерлић, Београд, 1936.
- Маслеша, Веселин, „Слободан Јовановић у *Политици*” [*Наша стварност* 9–10 (септембар 1937), стр. 139–141], *Дела* 2, Свјетлост, Сарајево, 1954, стр. 75–78.
- Нусрет Сеферовић, „Рефлексије Веселина Маслеше на студију Слободана Јовановића о Марксу”, *Преглед* 11–12 (новембар – децембар 1972), стр. 1519–1538.
- „Круг је затворен” (*Борба*, 27/1942), 1.
- Миланов, Кајица, *Титовитина у Југославији*, Слога, Перт, 1952.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

- Милић, Борислав, *Слободан Јовановић о социјализму и марксизму, критички осврт на један облик буржоаског конзерватизма*, Младост, Београд, 1985.
- Недељковић, Душан, „Хераклеитос” (црвена фасцикла), Архив Српске академије наука и уметности (АСАНУ), 14732 (несређена грађа). „Хераклит са допунама и делом рукописима” (жута фасцикла), АСАНУ, 14732.
- „Историја филозофије”, „Теорија и историја етике”, „Теорија и историја естетике” (белешке, рукописи), АСАНУ, 14732.
- Историја филозофије*, Душан Недељковић, 1–4, Просвета, Пожаревац, 1981,
- „Хегелов филозофски значај” *Српски књижевни гласник* 1 (1932), 118–122.
- Реакционарна филозофија старе Југославије*, Посебан отисак из I књиге Зборника Филозофског факултета Универзитета у Београду, Београд, 1948.
- Наша филозофија у борби за социјализам*, Српско филозофско друштво, Београд, 1952.
- Од Хераклита до Његоша и Светозара*, Просвета, Београд, 1971.
- Павковић, Александар, *Слободан Јовановић. Један несентименталан приступ политици* (прев. Е. Часар), Правни факултет Универзитета у Београду, Службени гласник, Београд, 2008.
- Петронијевић, Бранислав, *Три дијалектике*, ауторово издање, Београд, 1946.
- Петровић, Милоје, „Марксова ’филозофска доктрина’ у интерпретацији Слободана Јовановића”, *ДСЈ*, стр. 307–322.
- Савремена југословенска филозофија: филозофске теме и филозофска ситуација 1945–1970*, Раднички универзитет Вељко Влаховић, Суботица, 1979.
- Петровић, Никола, „Филозофија историје и историјски метод Слободана Јовановића”, *Југословенски историјски часопис*, 4/1965, стр. 3–25, „Браниоци Слободана Јовановића и нечасна средства којима се служе”, *Политика*, 82/1985 (25. 5), стр. 10.
- Пламенац, Јован [Џон], *Човек и друштво. Критичко испитивање неких важних друштвених и политичких теорија од Макијавелија до Маркса* [1963], Службени гласник, Београд, 2009.
- Поповић, Никола, „Слободан Јовановић, *Из историје политичких доктрина*, Платон, Макијавели, Берк, Маркс, Геца Кон, Београд, 1935”, *Српски књижевни гласник*, 16 (1935), стр. 662.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

- Прица, Огњен [О. П], „Слободан Јовановић о штрајковима у Француској” [*Знаност и живот* (2/3, 1937), стр. 119–121], *Избор чланака* (ур. Нусрет Сеферовић), *Култура*, Београд 1960 (надаље: *Избор чланака*), стр. 48–52.
- [О. П], „Такозвана научна филозофија” [*Знаност и живот* 5–6 (1937), стр. 207–227], *Избор чланака*, стр. 99–120.
- „Филозофски конгрес у Прагу, др Душан Недељковић: *Идеолошки сукоб демократије и фашизма*, Скопље, 1938” [*Култура*, 1 (1938), стр. 4–7], *Избор чланака*, стр. 142–147.
- „Књига о дијалектици” [О. П, *Знаност и живот*, 5/6 (1935), стр. 281–282], *Избор чланака*, стр. 121–123.
- Roßahn, Jürgen, „The Emergence of a Theory: The Importance of Marx’s Notebooks Exemplified by Those from 1844”, *Rethinking Marxism, A Journal of Economics, Culture & Society* 14/4 (2002), pp. 29–46.
- Селесковић, Момчило, „Дијалектика др Симе Марковића, Поводом његове књиге *Принцип каузалитета и модерна физика* [Геса Кон, Београд, 1935]”, *Српски књижевни гласник* 2 (1935).
- Спекторски, Евгеније В., „Студије Слободана Јовановића *Из историје политичких доктрина* [издање књижаре Геце Кона, Београд, 1935, *Летопис матице српске*, 109 (1935), стр. 130–133], *Савременици о Слободану Јовановићу* (ур. Ј. Тркуља, М. Вучинић), Службени гласник, Београд, 2009, стр. 155–158.
- Историја социјалне филозофије* [*Zgodovina Socijalne filozofije*, прев. Ј. Vidmar, Slovenska matica, Ljubljana, 1932, 1933], Службени лист СРЈ, ЦИД, Београд, 1997.
- Стаљин, Јосип В., *Марксизам и национално питање*, Напријед, Загреб, 1944.
- „Како социјал-демократија схвата национално питање” [1904], у: Ј. В. Стаљин, *Дела* 1 (1901–1907), [ред. превода Радован Лалић], *Култура*, Београд, 1949, стр. 51–73.
- „О непосредним задацима партије у националном питању” [1921] у: *Марксизам и национално-колонијално питање*, *Култура*, Београд 1947, стр. 89–99.
- „Непосредни задаци партије у националном питању” [1921] у: *Марксизам и национално-колонијално питање*, стр. 100–111.
- Стојковић, Андрија, *Развитак филозофије код Срба 1804–1944*, Слово љубве, Београд, 1972.
- Филозофија историје код Срба*, Завет, Београд, 2002.

ИСТОРИЈА СРПСКЕ ФИЛОЗОФИЈЕ III

Филозофски погледи Владимира Јовановића, Матица српска, Нови Сад, 1972.

Друштвено-политички погледи Владимира Јовановића, Југословенски историјски часопис, бр. 1–2, Београд, 1972, посебан отисак.

Суботић, Милан, *На други поглед. Прилог студијама национализма*, ИФТД, Филип Вишњић, Београд 2007.

Цицварић, Крста, *Светозар Марковић и бирократски систем пред судом Слободана Јовановића*, Г. Димитријевић, Београд, 1910.

„Социологија Слободана Јовановића” [*Критички есеји*, С. Дебељевић, Београд, 1912, стр. 43–80], *Савременици о Слободану Јовановићу* (ур. Ј. Тркуља, М. Вучинић), Службени гласник, Београд, 2010, стр. 41–66

Boris Milosavljević
Institute for Balkan Studies
Serbian Academy of Sciences and Arts

Marxist Interwar Critiques
of Slobodan Jovanović's „Marx”
(*Ethics in Marxism and Bourgeois Objectivism*)

Abstract: This paper deals with interwar (1918–1941) critiques of Slobodan Jovanović's (1869–1958) study on Marx, Marxists and anti-Marxists („Marx”, 1935) put forth by leading Yugoslav Marxist theoreticians and functionaries of the Communist Party of Yugoslavia (Č. Kruševac, V. Masleša, O. Keršovani, O. Prica). Critics paid special attention to the concepts of *praxis*, *dialectic*, *objective* and *subjective*, as well as to the issue of ethics in Marxism. The paper discusses the question of ethics in Marxism and the concept of class „bourgeois objectivism” (interpretation determined by class membership). Unlike his critics, what Jovanović understands by Marxism is not dialectical materialism. Jovanović suggests that essential to understanding Marx's teaching is its philosophical contents because Marx's findings in other areas were based on his philosophical insights. Marxist interwar critiques of Jovanović's „Marx” substantially influenced philosophical reception of Jovanović's work in the post-war communist era. Slobodan Jovanović's „Marx” has been interpreted and evaluated in every history of Serbian philosophy written after the Second World War.

Keywords: Slobodan Jovanović, Marx, history of philosophy, Marxism, ethics, bourgeois objectivism.